УДК 821.161.2 – 6 «1941/1945»

Гарачковська О. О.

ФРОНТОВА ЕПІСТОЛЯРНА ПУБЛІЦИСТИКА О. ДОВЖЕНКА

У статті розкриваються проблеми епістолярної публіцистики О. Довженка 1941-1945 рр., зокрема таких її жанрів, як епістолярна радіопублицистика, листи на фронт і з фронту.

Ключові слова: *епістолярна радіопубліцистика, послання, лист, стаття, памфлет.*

В статье раскрываются проблемы эпистолярной публицистики А. Довженко 1941-1945 гг., в частности такие ее жанры, как эпистолярная радиопублицистика, письма на фронт и с фронта.

Ключевые слова*: эпистолярная радиопублицистика, послание, письмо, статья, памфлет.*

The author studies the peculiarities of O. Dovzhenko's epistolary journalism genres of World War II period, among them letters supposed for reading on the radio in 1941-1945, letters to the front and answers received by the writer

Key words: *epistolary radio journalism, letter, article, pamphlet.*

В останні роки в українському журналістикознавстві та в науці про літературу з'явилася низка публікацій [1; 2; 3], автори яких на основі архівних матеріалів переконливо свідчать, що публіцистика українських письменників, зокрема періоду Другої світової війни, займала досить вагоме місце не тільки на сторінках фронтової преси або окремих видань, а звучала також і з репродукторів та приймачів, налаштованих на хвилі українського і всесоюзного радіомовлення.

Дослідники художньої словесності, вивчаючи літературні процеси, здавна не обминали й публіцистики, оскільки вона завжди ритмічно пульсувала в унісон з художньою літературою. Останнім часом, коли теорія публіцистики, збагатившись надбаннями суміжних дисциплін, зокрема таких, як гносеологія [4], психологія [5], структурна і психолінгвістика [6], зробила помітний крок у своєму розвиткові, створені передумови для більш чіткого виокремлення предмета радіопубліцистики [7] та епістолярної публіцистики [8] – понять, що вже давно й міцно увійшли в журналістикознавство та в науку про літературу і теорію журналістики [8]. Не викликає сумніву й існування епістолярного жанру в переліку традиційних жанрів публіцистики.

У пропонованому дослідженні в якості початкового використана дефініція публіцистики «як специфічної галузі суспільної діяльності, що має на меті актуальний політико-ідеологічний вплив на маси» [9].

Нині, коли розвиток журналістики протікає бурхливо й інтенсивно, у наукових публікаціях, присвячених висвітленню важливих сторін і граней діяльності періодичної преси, телебачення та радіомовлення в незалежній Україні, стала вже аксіоматичною думка про те, що передусім треба навчитися цікаво мислити, а вже потім братися за перо (широко відоме кредо А. Аграновського – добре пише не той, хто добре пише, а той, хто добре мислить [10]). Тобто, мислення розглядається як передумова й водночас як складова журналістської майстерності [11], власне, й письменницької майстерності також [12]. З цього погляду звернемося до парадоксального мислення в радіопубліцистиці Олександра Довженка 1941-1945-х років, оскільки за винятком поодиноких згадок у наукових студіях [13], означене питання ще не порушувалося дослідниками.

Саме слово «парадокс» (у перекладі з грецької – дивний, несподіваний) вживатимемо в широкому розумінні: як формальнологічну суперечність, до котрої раз по раз апелює людство в процесі пізнання та осмислення довколишнього світу, і як думку, що разюче розходиться з усталеними поглядами і нібито суперечить здоровому глуздові. У полі нашого зору й парадокс, який проявляється на рівні художнього образу, метафоричної фрази, окремого вислову тощо. Таким чином, мислення, спрямоване на виявлення та вираження парадоксів, ми й називаємо парадоксальним.

Гадаємо, не потребує особливої аргументації твердження про те, що саме парадоксальне мислення часто виступало антиподом до тих канонів, які панували у вітчизняній публіцистиці впродовж минулих десятиліть, починаючи з жовтня 1917 р., коли було проголошено «Декрет про пресу». І хоча в цьому документі містилась обіцянка: «Тільки-но новий лад зміцниться, всякі адміністративні заходи проти преси будуть припинені, для неї буде встановлена повна свобода в межах відповідальності перед судом, відповідно до найширшого та найпрогресивнішого щодо цього закону» [14], публічно висловлені думки, відмінні від офіційних, канонізованих, фактично були дозволені в засобах масової інформації лише наприкінці 80-х – на початку 90-х рр. XX ст., коли партійно-радянська преса припинила своє існування як всеохоплюючий і всеосяжний інструмент тоталітарної ідеології.

Чи не була сама радянська дійсність одним з потужних джерел парадоксального мислення та його застосування в публіцистиці? Згадаймо хоча б такий промовистий факт, що мав місце в історії тоталітарної журналістики одразу ж після проголошення «Декрету про пресу», коли на початку 20-х рр. ХХ ст. партійна цензура була застосована щодо вождя і творця більшовицької революції та радянської держави В. І. Леніна (передусім маємо на увазі статтю «Як нам реорганізувати Робсельінспекцію», яка за рішенням Політбюро друкувалась у газеті «Правда» з купюрами: вилучались абзаци, де йшлося про необхідність контролю Політбюро і ЦК [15]).

Так само не повинен нас дивувати і той факт, що, наприклад, у 30-х роках редактор газети «Більшовик Полтавщини» побоювався публікувати фотографії дерев і кущів, аби «компетентні органи», бува, не вгледіли у хитросплетіннях галуззя «фашистську свастику» чи «окуляри Троцького» [16]. Про яку творчість та нестандартне мислення можна говорити за таких умов?

З початком Другої світової війни, а надто з 1941 р. Українське радіо постійно надавало слово українським літераторам та діячам культури в цей трагічний період. Так, вже 28 червня 1941 р. (на сьомий день Великої Вітчизняної війни) на його хвилях пролунав гнівний і схвильований виступ О. Довженка «Ворог буде розгромлений».

Головна Київська радіостанція «РВ-87», за свідченням одного з керівників радянського радіомовлення в роки війни, «працювала до середини липня 1941 року, а потім у зв'язку з наближенням до міста військ противника була евакуйована на схід країни». Друга радіостанція «РВ-9», що розташовувалась у Броварах під Києвом, «забезпечувала українське радіомовлення до останніх днів оборони Києва, а під час відступу радянських військ із міста її знищили» [17]. Відомо, що в Броварах перебувала в цей час і редакція газети «За Радянську Україну». Радіостанція охоче надавала слово багатьом письменникам (тільки за липень-серпень тут виступили О. Довженко, Іван Ле, Я. Качура, Л. Первомайський, Ю. Мартич, А. Малишко та ін.). «У кожній передачі, – згадував диктор цієї радіостанції С. Марченков, – виступав хтось із письменників, що тільки-но повернувся з вогневих позицій» [18].

«Говорить Радянська Україна через радіостанцію імені Шевченка! Смерть німецьким окупантам! Слухайте нас, брати і сестри!» – так 23 листопада 1941 р. розпочав свою роботу один з важливих центрів українського радіомовлення періоду війни з фашизмом, створений в м. Саратові згідно з постановою Уряду СРСР. Радіостанція займала другий поверх невеличкого будиночку по вулиці Радіщева, недалеко від берега Волги. В шести кімнатах розмістилися всі редакції [19].

Як і «Радянська Україна», що розпочала діяльність трьома тижнями раніше (2.XI.1941 р.), радіостанція імені Т. Г. Шевченка у своїй роботі чільне місце надавала інформативним та агітаційним передачам, висвітлювала внесок українського народу в боротьбу з гітлерівцями, викривала злочини фашистів, виховувала ненависть до ворога і віру в неминуче звільнення всієї нашої землі від гітлерівської навали. Специфікою згаданої радіостанції можна вважати те, що на її хвилях у значнішому обсязі транслювалися художні передачі: через її канали вперше прозвучали оповідання О. Довженка «Ніч перед боєм», «Мати», його нариси, статті і памфлети.

Відгуком на ці події стали не тільки пристрасні виступи митця на антифашистських мітингах, статті у періодиці, цикл оповідань («Ніч перед боєм», «Відступник», «Стій смерть, зупинись!», «На колючому дроті», «Мати» та ін.), кіноповісті «Україна в огні» та «Повість полум'яних літ». Усю війну О. Довженко носив із собою смертельну міну уповільненої дії – гостровикривальний сталінізм «Щоденник». Та ще писав листи, занотовував думки в записні книжки.

О. Ковальчук умовно поділяє названі тексти на дві групи – твори, написані «для себе» і для читача [20]. Матеріал, пафос один і той же, але принципи компонування матеріалу, характер осмислення його та міра відвертості різна. Зокрема, «Щоденник», записні книжки та листи не призначались автором для оприлюднення.

У творах О. Довженка «для себе» (це стосується певною мірою й листування митця воєнного часу) яскравіше простежується історіософський план. Щоправда, і в художніх творах він присутній також. Остання війна, стверджує митець, подія екстраординарна в історії людства: «Такого наш світ на протязі кількох століть, багатьох століть не знає» [21]. Цей запис зроблено в особливо трагічний день – одразу ж по поверненню до вщент зруйнованого Києва.

Серед радіопублiцистики О.Довженка звертає на себе увагу «Лист до офіцера німецької армії». Написано твір у трагічний, майже безнадійний для нас період війни (про роботу над листом є згадки в щоденникових записах Довженка від 18 та 22 квітня 1942 р.). Перекладений німецькою мовою лист був надрукований і розкидався з літаків як листівка у ворожому тилу і передавався українськими радіостанціями.

Може видатись, що у Довженка, крім ненависті до ворога, на той час інших почуттів немає. Однак, справжній гуманіст і філософ, він думає передусім про життя з перспективи історії людства. Звідси уявний діалог і прагнення пояснити німецькому воякові, що є життя, обов'язок, народ, Німеччина. Автор ніби веде розмову віч-на-віч зі своїм противником, ставить перед ним гострі запитання: чому фашистів ненавидить весь світ, чому гітлерівські офіцери бояться зізнатися собі, що ніякої перемоги над поневоленим поки що народом вони не здобудуть і що за злодіяння, вчинені на окупованій землі, їм доведеться дорого заплатити.

Очевидно, з погляду окремих радіослухачів – сучасників Довженка, проповідь абстрактного гуманізму на кшталт біблійного «Не убий!», виголошена митцем перед озвірілими завойовниками, була несвоєчасною і навіть безглуздою. Проте чи означає це, що ефемерна, фальшива сама проблема загальнолюдського гуманізму, розуміння й відчуття ненормальності того, що люди вбивають одні одних?

Тож і Довженків «Лист до офіцера німецької армії», в якому чи не вперше у вітчизняній літературі порушувалась проблема загальнолюдського гуманізму, допомагав слухачеві-читачеві не втрачати в собі відчуття присутності людини, відчуття співвіднесення себе зі світом, насамперед з людським родом.

Були відомі також трансльовані по радіо й опубліковані у воєнній періодиці листи Ю. Яновського («Генерал Макодзьоба», «Лист Паньку Сіромасі»), віршовані епістоли М. Рильського («Лист на Україну», «Лист до Янки Купали», «Бійцям Південного фронту», «До поляків», «Лист до українців в Америці»), П. Тичини («Ірландському письменникові Шону О'Кейсі»), В. Сосюри («Лист до земляків донецьких») тощо.

Одним з найбільш популярних жанрових різновидів публіцистики воєнного часу стали радіопослання. Вони були складені в дусі «етикету» запорізьких козаків у їхньому листі до турецького султана. Адресувались солдатам та офіцерам німецької армії, а то й безпосередньо Гітлеру чи його найближчим підопічним: «Головна конура фашистських псів. Адольфу Гітлеру. Вулиці не знаємо, та так гадаємо, що цього ката відома хата ... Слухай, собако, слово народу українського, який не скорився тобі і ніколи не скориться» [1, с. 12].

За свідченням Ю. Мокрієва, автором одного з таких «листів», складеного ще в Брянських лісах, був письменник А. Шиян: «Написаний він був чи не гостріше, ніж писали запорожці. Хлопці в партизанському лісі були дотепними, слова вони добирали якнайдошкульніші, які, може, було трохи й незручно читати жінкам. А втім, читали ... і реготали всі разом» [23].

Патріотичні ідеї «Листування запорожців з турецьким султаном» виявилися невмирущими. У різні періоди війни були відомі сотні переробок, стилістично близьких до оригіналу. Це, зокрема, «Его высочеству прихвостню хвоста ее светлости кобылы императора Николая, сиятельному палачу финского народа, светлейшей обершлюхе берлинского двора...» [24]; «Людожеру Адольфу Гітлеру – від онуків великих запорожців землі української» або складений оборонцями Одеси лист «Генералу без армії Антонеску – від онуків великих запорожців землі української» [25] та інші. В них маємо наслідування не тільки змісту, патріотичного духу листа запорожців, а й деяких стилістичних прийомів: сарказму, гротеску та ін.

То була дошкульна сатира, в якій глузливо висміювалась верхівка ІІІ-го рейху, що претендувала на світове панування. Зовні грубувата форма деяких висловів фольклорних переробок мала природну, народну підоснову. Дотепність саркастичних порівнянь і була однією з привабливих рис новітнього «Листування...» для всіх, хто шанував правду та повноту фактів про свій час.

Жанровий різновид сатиричних листів періоду війни започаткували партизанські газети. Від них вони перейшли в спеціальні контрпропагандистські листівки, які друкувались українською і німецькою мовами і скидались літаками на окупованих землях України та над розташуванням ворожих військ. Так відбувалась взаємодія між партизанською та фронтовою пресою і радіомовленням періоду другої світової війни.

Користувались також популярністю, як на фронті, так і в тилу, сатиричні випуски українських радіожурналів. Редактором одного з них, «Сатиричного залпу», що транслювався щонеділі радіостанцією «Радянська Україна», був Олександр Довженко. Активну участь у підготовці номерів журналу брали М. Нагнибіда, А. Шиян, О. Копиленко, Д. Білоус. У випусках часто використовувались сатиричні твори П. Тичини, Я. Галана, С. Олійника, П. Козланюка, Остапа Вишні.

Після звернення переважно йшли привітання з якоюсь подією, повідомлення, гумористичні розповіді партизан про ворога, народні оповідки, анекдоти і т.п.:

«Слухайте сатиричний залп по зборищу фашистських мавп». Або:

«Гірчиця, приємна для нас і гірка для фриця», – ось епістолярні формули преамбули, характерні початки сатиричних радіолистів, що використовувались у передачах цього журналу.

Як бачимо, традиції козацького «Листування...» вкорінилися в життя і творчість українського народу періоду Другої світової війни. Багато листівок та радіопередач у той час було оформлено під впливом невмирущого фольклорного витвору. Переробки «Листування...» у роки війни не випадали з загального процесу розвитку тогочасного художнього слова (не тільки народного, а й літературного), відповідали духові доби, історичним обставинам. У цих епістолярних творах проявилися передусім самобутні риси української народної гумористики та сміхової культури.

І все ж криваве лихоліття полишило глибокий слід у душі О. Довженка, воєнного кореспондента, бо саме з війною пов'язаний апофеоз страждань («жах людських страждань», «надлюдське горе»).

Митець не був у ладу із владою від першого дня свого народження як таланту і не мав щодо неї ніяких ілюзій, бо на прикладі знущань режиму над його престарілими батьками та на власному гіркому досвіді відчував його гніт. У 1932 році, як нікому не потрібного через старість і правдолюбство, Довженкового «прекрасного, дорогого, безконечно чесного сімдесятитрьохрічного батька вигнали з колгоспу». Тоді ж таки Олександра Довженка мало не розстріляли за фільм «Іван»: на ордері про арешт і вирок уже були підписи секретарів ЦК КП /б/У П. Постишева і С. Косіора.

Висока національна гідність Довженка могла в ті часи розцінюватися тільки як злочин, але митець без неї жити не міг, тому позбавити його гідності можна було тільки забравши життя. Не випадково пізніші дослідники творчості автора «України в огні» й «Зачарованої Десни» будуть підкреслювати, що його мистецтво, його долю не можна зрозуміти без урахування того, що він виріс в атмосфері державного й культурного відродження України 1917-30 років. Його шедеври могли появитися тільки в атмосфері таких само непроминальних шедеврів Тичини, Куліша, Хвильового, Курбаса, Рильського, Бажана, Яновського та інших справжніх творців, що підносили українську культуру до сучасного їм рівня передових культур світу. Тому й не міг Довженків талант не потрапити разом з їхніми талантами під суховії пролетарської критики та тверді лещата сталінської цензури. «Стати справжнім митцем – значить умерти» [26] – так сформулював цей страшний парадокс українського пореволюційного відродження в умовах тоталітаризму Ю. Лавріненко у відомій книзі «Розстріляне Відродження».

Режим робив відчайдушні зусилля позбавити українців саме національного мислення, тобто бачення

проблем своєї нації в об'єктивному світлі. Через те й О. Довженко, якому порівняно з іншими українськими письменниками, розстріляними ще в 30-ті роки, «пощастило», був одірваний системою від національного ґрунту і опинився у становищі високопоставленого московського арештанта. Його постійно тримали під негласним наглядом.

Однак право вибору, хоч і дуже обмежене, існує як моральна альтернатива навіть за умов тоталітаризму. Треба тільки хотіти скористатися цим правом. З одного боку, можна змиритися і втратити себе як людину і як митця. З другого – сміливо стати «проти течії» і, таким чином, генерувати в суспільстві нові, нестандартні ідеї, відмінні й протилежні офіційним. Довженко вибрав друге.

Радіопубліцистика О. Довженка, як і його епістолярна публіцистика періоду Другої світової війни, становить собою вагомий мистецький доробок. Його радіозвернення, заклики, радіолисти і т. п. були глибоко заякореними насамперед у національній – українській проблематиці. Радіопубліцистика О. Довженка 1941-1945 рр. стала наслідком узагальнюючої, типізуючої роботи аналітичного та образного мислення письменника, мислення нестандартного – парадоксального. Саме таке мислення було не тільки антиподом тоталітарної публіцистики, а й знаряддям психологічно-інтелектуального протистояння тоталітаризмові, демонтажу його ідеологічної, а, отже, й ідеологізованої політико-економічної структури.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бурбела В. А. Війна в ефірі / В. А. Бурбела. – К. : Наук. думка, 1984. – 146 с.
2. А було це так… / [за ред. А. В. Кулінича]. – К. : Вид-во при Київ. держ. ун-ті видавничого об'єднання «Вища школа», 1986. – Вип. 3. – 230 с.
3. Кузьменко В. І. Українська епістолярна радіопубліцистика періоду Другої світової війни / В. І. Кузьменко // Наукові записки Ніжинського державного педагогічного університету імені Миколи Гоголя. – Серія «Філологічні науки». – 2000. – С. 135–137.
4. Копнин П. В. Гносеологические и логические основы науки / П. В. Копнин. – М. : Наука, 1974. – 312 с.
5. Леонтьев А. Н. Деятельность. Сознание. Личность / А. Н. Леонтьев. – М. : Высш. школа, 1975. – 349 с. ; Бодалев А. Восприятие человека человеком / А. Бодалев. – М. : Наука,1982. – 311 с.
6. Дридзе Т. М. Текстовая деятельность в структуре социальной коммуникации / Т. М. Дридзе. – М. : Политиздат, 1984. – 361 с.
7. Психосемиотика познавательной деятельности и общения / [под ред. А. Леонтьева]. – М. : Высш. школа, 1983. – 350 с.
8. Горохов В. М. Эпистолярная публицистика / В. М. Горохов. – М. : Наука, 1966. – 410 с. ; Лукина М. М. Эпистолярный жанр публицистики : автореф. дисс. ... канд. филол. наук / М. М. Лукина ; Москов. гос. ун-т им. М. В. Ломоносова. – М., 1988. – 22 с.
9. Горохов В. М. Закономерности публицистического творчества / В. М. Горохов. – М. : Мысль, 1976. – С. 30.
10. Воспоминания об Анатолии Аграновском. – М. : Интеграл, 1988. – С. 203.
11. Потятиник Б. В. Парадоксальне мислення в сучасній публіцистиці / Б. В. Потятиник // Журналістика : Преса. Телебачення. Радіо : Міжвід. наук. зб. – Вип. 24. – К. : Вид-во при Київ. держ. ун-ті видавничого об'єднання «Вища школа», 1992. – С. 141–150.
12. Мороз Л. З. «Сто рівноцінних правд» : Парадокси драматургії В. Винниченка / Л. З. Мороз. – К. : Наук. думка, 1995. – 207 с.
13. Кузьменко В. І. Епістолярна публіцистика О. Довженка періоду Другої світової війни / В. І. Кузьменко // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Літературознавство. Мовознавство. Фольклористика. – 2002. – Вип. 12–13. – С. 99–101.
14. Про партійну і радянську пресу, радіомовлення і телебачення. – К. : Політвидав України, 1974. – С. 60.
15. Озарасов К. Партийная демократия и бюрократия – иного не дано / К. Озарасов. – М. : Мысль, 1998. – С. 338.
16. Александрович С. Тридцяті без ретуші / С. Александрович // Журналіст України. – 1990. – № 4. – С. 27.
17. Пересыпкин И. Т. Воспоминания наркома / И. Т. Пересыпкин // Радио в дни войны. – М. : Политиздат, 1982. – С. 137.
18. Українському радіо – 50 років. – К. : Молодь, 1974. – С. 110.
19. Бурбела В. Радіопубліцистика М. П. Бажана (До 80-річчя з дня народження поета) / В. Бурбела // Рад. літ. – 1984. – № 10. – С. 17.
20. Ковальчук О. Г. Творчість Олександра Довженка / О. Г. Ковальчук. – Ніжин : Вид-во при Ніжинському педінституті ім. М. Гоголя, 1994. – С. 8.
21. Довженко О. Твори : В 5-ти т. / О. Довженко. – К. : Дніпро, 1985.– Т. 5. – С. 62.
22. Довженко О. Твори : В 5-ти т. / О. Довженко. – К. : Дніпро, 1985.– Т. 4. – С. 33.
23. Мокрієв Ю. Сміх – теж зброя / Ю. Мокрієв // А було це так ... / [за ред. А. В. Кулінича]. – К. : Вид-во при Київ. держ. ун-ті видавничого об'єднання «Вища школа», 1986. – Вип. 3. – С. 43.
24. Комсомольская правда. – 1941. – 14 ноября.
25. Исторический журнал. – 1942. – № 1–2. – С. 52–53.
26. Лавріненко Ю. Розстріляне Відродження / Ю. Лавріненко. – Мюнхен : Вид-во «Визвольний шлях», 1956. – С. 59.

© Гарачковська О. О., 2012

Дата надходження статті до редколегії 25.07.2012 р.